

ILMIY MATNLARDA KESIMNING USLUBIY-GRAMMATIK XUSUSIYATLARI VA ULARNING STATISTIK TAHLILI

Umarova Dildora Mirzamurod qizi
du673901@gmail.com
Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada ilmiy matnlarga xos bo'lgan mavhumlik, umumlashtirish, shaxssizlik va obyektivlik kabi uslubiy belgilarning sintaktik sathi, xususan, kesimlar qurilishida namoyon bo'lishi tahlil qilingan. Maqolada ilmiy, badiiy va ommabop matnlardagi ot-kesim hamda fe'l-kesimlarning miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari statistik-qiyosiy metod orqali yoritilgan. Ilmiy matnlarda ot-kesimlarning (nominallashtirilgan konstruksiyalarning) ustunligi, fe'l-kesimlarning esa asosan umumzamon va uchinchi shaxs shakllarida, shuningdek, majhul nisbatda (passiv konstruksiya) qo'llanish sabablari keltirilgan.

Kalit so'zlar: ilmiy uslub, ot-kesim, fe'l-kesim, nominallashtirilgan konstruksiya, statistik metod, pragmatika, majhul nisbat (passiv konstruksiya), uslubiy xoslanish

STYLISTIC AND GRAMMATICAL FEATURES OF THE PREDICATE IN SCIENTIFIC TEXTS AND THEIR STATISTICAL ANALYSIS

Umarova Dildora Mirzamurod qizi
du673901@gmail.com
Shahrisabz State Pedagogical Institute

Abstract: This article analyzes the syntactic manifestation of stylistic features characteristic of scientific texts, such as abstractness, generalization, impersonality, and objectivity, specifically focusing on predicate structures. The study highlights the quantitative and qualitative indicators of nominal and verbal predicates across scientific, literary, and journalistic texts through a statistical-comparative method. It examines the predominance of nominal predicates (nominalized constructions) in scientific discourse, as well as the underlying reasons for the primary use of verbal predicates in general time (timeless/present) and third-person forms, alongside passive constructions.

Keywords: Scientific style, nominal predicate, verbal predicate, nominalized construction, statistical method, pragmatics, passive voice (passive construction), stylistic specificity

Kirish. Ilmiy matnga xos kesimlar matnning boshqa uslublariga xos kesimlardan farq qiladi.

Ilmiy asarlar mavhumlik, umumlashtirish, shaxssizlik va obyektivlikni ham o'z ichiga oladi. Bunda ifodaning mantiqiyliigi tafakkur tili bilangina emas, balki boshqa omillarga ham bog'liq bo'ladi. Muallif va o'quvchi o'rtasida bevosita aloqaning bo'lmashligi ifodaning to'liq, aniq, isbotlangan bo'lishini talab qiladi. Ilmiy matnda ohangning kommunikativ vazifalaridan foydalanmasligi ham uning mantiqiy izchil bo'lishini taqozo qiladi. Ilmiy nutqning aniq bo'lishi axborotning boshqacha tushunilmasligi, bir ma'noligini talab qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ilmiy matnda ifodaning mavhumlik-umumlashtirish tarzida bo'lishi sintaktik rejada quyidagilarga bog'liq:

1. Gap strukturasida harakatning shaxsiy subyekti ba'zan ilmiy matnda biz olmoshi orqali ifodalanadi. Lekin bu so'z aslida birinchi shaxsning birligi ma'nosini bildiradi. Biz olmoshning men olmoshiga funksionallashuvi til-nutqning pragmatik jabhasi bilan bog'langanligi uchun, uslubiy qiymat kasb etgan. Biz olmoshga nuqning boshqa uslublarida ham so'zlovchining birligi ma'nosida ishlatiladi, ushbu holda ham bu so'z uslubiy qiymatga ega bo'ladi. Lekin ilmiy matnda qo'llangan biz olmoshining uslubiy-pragmatik ma'nosi bilan matnning boshqa uslublarida qo'llangan biz olmoshining uslubiy-pragmatik ma'nosi farq qiladi: ilmiy matnda kamtarlik ma'nosini, boshqa nutqda esa manmanlik, o'zini ulug'lash kabi uslubiy ma'noni ifodalaydi.

2. Nominallashtirish - otli gaplarning ko'p qo'llanishi. Bunda abstraktlik-umumlashtirish bevosita gap qurilmasi orqali emas, kesim vazifasidagi otlarning semantik-grammatik tabiati orqali yuz beradi.

Ilmiy matnda voqeani otli gaplar orqali berishdan maqsad, shuki, nutqda eng faol qo'llanuvchi so'z ot turkumiga mansub bo'ladi. Bu boshqa tillarning ilmiy matnlari bo'yicha tadqiqot ishlari olib borgan mutaxassislar tomonidan ham ko'rsatib o'tilgan. Masalan: N.R.Rusovanning ko'rsatishicha, rus ilmiy matnlarida qo'llangan so'zlarning 38% ini V.Z.Odilovning ko'rsatishicha, ozarbayjon ilmiy matnlarida 40% dan ko'prog'ini otli gaplar tashkil qilgan [Rusova N.R. Opgg statisticheskogo analiza struktura predlozheniya v nauchnom stile, Gorkiy, 1975. 86 s. Odilov V.Z, Nauchniy stil azerbaydjanskogo yazika XIX veka: Avtoref.diss., kand.filol.nauk. Baku,1980,4s.]

Ot-kesimli (otli) gaplarni tadqiq etishda nutq uslublarini o'rganishda qulay bo'lgan statistik metoddan foydalandik. "Til sistemasini o'rganishda,- deb yozishadi L.R. Zinder va T.V.Stroyeva kabi tilshunoslar, statistika unumsiz. Aksincha, nutqni o'rganishda statistika birinchi darajali ahamiyat kasb etadi" [Zivder L.R. Stroeve T V. K voprosu o primenenii statistiki v yazikoznanii//VYa; 1968. № 6. 121 s.,]. Funktsional uslubiyatni statistikasiz o'rganib bo'lmaydi", -deb yozadi rus stilisti M.N.Kojina.[Kojina M.N. O spetsifike xudojestvennoy i nauchnoy rechi v aspekte funktsionalnoy stilistiki. -Perm, 1966,- 36 s.]

Biz kesimning uslubiy belgilarini aniqlashda miqdoriy tahlil bilan cheklanmay, uni sifat tahlili bilan bog'lashga harakat qildik. Chunki miqdoriy tahlil sifat tahlilini to'ldiradi. Har ikkovi birgalikda kesimning uslubiy xususiyatlarini ochib beradi. Stillarni baholashda subyektivlikka yo'l qo'ymaydi [Bu haqda yana qarang: Kaufman S.I. Ob imennom xaraktere texnicheskogo].

Muhokama. Ilmiy matn mavhumlik - umumlashtirish xususiyatlarining unda nominallashtirish konstruksiyalarining ko'p qo'llanishini talab qilishi kesimlarning ham ko'proq ot yoki otlashgan so'zlar bilan ifodalanishini taqozo qiladi. Buni isbotlash uchun to'rtta ilmiy matn, ikkita badiiy matn olib, ularning har birida kesimning qanchasi ot-kesim, qanchasi fe'l ekanligini hisoblab chiqdik.

Bunda 100 ta kesimdan ilmiy matnda 72 ta ot kesim, 28 ta fe'l kesim, ommabop matnda 18 ot-kesim, 82 ta fe'l kesim, badiiy matnda esa 32 ta ot-kesim 68 ta fe'l kesim ekanligi aniqlandi.

Ko'rinadiki, ilmiy matnlarda yuqorida aytganimiz sabablarga ko'ra, ot - kesim boshqa uslub matnlaridagiga qaraganda, ko'p qo'llanadi. Bunday kesimlarning ko'pchiligi sostavli kesimlardir. Buni quyida keltirilgan matnda kuzatishimiz mumkin;

Traditsiya tushunchasi boshqa bir muhim tushuncha - vaqt bilan uzviy ichki aloqaga ega. Adabiyot va san'atdagi katta voqea sifatida ro'y bergan ruhiy-his-hayajonli yangilik hayotga singib, o'z qonuniy o'rnini egallaguncha ancha vaqt kerak bo'ladi. Hayotga singib, ko'pchilik ongida yaxshi o'zlashgan ulug' traditsiyalar uzoq asrlar davomida barhayot bo'lib qoladi. Chunki, ular doimo olg'a qarab harakat qiluvchi, rivojlanuvchi, nihoyat, hozirgi zamon darajasida turgan va kecha-bugun-ertaning o'zaro mantiqiy aloqasidan dalolat beruvchi ijodiy jarayondir. V.G. Belinskiy aytgandek, adabiyotda hamma vaqt jonli tarixiy aloqa davom etadi. Hech narsa favqulodda paydo bo'lmaydi. (Adabiyot nazariyasi, II tom, 30- bet). Bu parchadagi 6 kesimdan hammasi ot kesimdir.

Ilmiy matnlarni kuzatish shuni ko'rsatadiki, hatto butun-butun xatboshilardagi gaplarning kesimlari ot yoki otlashgan so'zlar bilan ifodalanadi: Bunga quyidagi xatboshini misol qilib keltirish mumkin:

Vitaminlar alishtirib bo'lmaydigan ovqat omillarining eng muhim gruppasidir. To'qimalardagi vitaminlar konsentratsiyasi va ularga bo'lgan sutkalik ehtiyoj katta emas, lekin organizmga vitaminlar yetarli miqdorda kirib turmasa, xarakterli va xavfli patologik o'zgarishlar ro'y beradi. Vitaminlar singa (lavsha) singari kasalliklarni o'rganishda kashf etilgan. Bunday kasalliklarning vitaminlar etishmovchiligi orqasidan paydo bo'lishi hozir ma'lum. Akademik V.L. Engelgard ta'biri bilan aytganda, vitaminlar o'zini organizmda borligi bilan emas, yo'q bo'lib qolgani bilan ma'lum qilib qo'ygan. (Nikolaev A.L. Biologik ximiya, -T.: Ibn Sino, 1991. 182-b.)

Ilmiy matnda fe'l-kesimlar ot-kesimlarga nisbatan kam bo'lsa ham, ular o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Gap tuzishda fe'l shakllarining yetakchi roli ma'lum. Bu,

bir tomondan, fe'lli (fe'l kesimli) gaplarning nutqda ko'p qo'llanishi bilan shoxlansa, ikkinchi tomondan fe'l orqali ifodalangan kesimlar ma'nolarining turli-tumanligi, sintaktik imkoniyatlarga boyligi, uning konstruktiv kuchli valentlik imkoniyatiga ega bo'lishi bilan izohlanadi.

Fe'l-kesimlarning konstruktivligi, kuchli valentlik roli shakliy grammatik planda, shaxsli shaklda, gapning asosiy belgisi bo'lmish predikativlik bilan bog'liq bo'lgan shaxs va zamon kategoriyatlarini, modallikni ro'yobga chiqarishda ko'rinadi. Ommabop va badiiy asarlarda sodda va tarkibli fe'l-kesimlarning hamda sostavli ot-kesimlarning ko'p qo'llanilishini shu bilan izohlash mumkin.

Sintaktik-kompressiya qonuniyati bo'yicha gapda ayrim vaqtlarda ega tushirib qoldiriladi. Kesim esa tuslanuvchi fe'llar bilan ifodalanganda tushurilishi mumkin. (Oltin o'tda bilinadi, odam-mehnatda).

An'anaviy talqinga ko'ra, ega gapning mutlaq hokim, kesim mazmunan va grammatik tobelanuvchi bosh bo'lagi tarzida e'tirof etiladi. L.Tener sintaktik ta'limotida esa, gapda asosiy va e'tiborli bosh bo'lak sifatida kesim tanlanadi. Aslida, eganing mutlaq hokimligi ham, kesimning mutlaq hokimligi ham nisbiy qarashlardir. Bunga mashhur tilshunos T.P.Lomtev aniqlik kiritadi. Uning e'tirof etishicha, eganing mutlaq hokim-bosh bo'lakligi mantiqiy jabhaga ko'ra bo'lsa, kesimning mutlaq hokim bo'lakligi gapning grammatik qurilishi jabhasiga ko'radir. Biz ham o'z nuqtayi nazarimizni T.P.Lomtevning kesim haqidagi ana shu fikri asosida bayon etamiz.

Vazifaviy uslublarda fe'l kesimlarning semantikasida ham o'zgachalik kuzatiladi. Ilmiy nutqda ularning semantikasi ancha muayyan va aniq bo'ladi. Badiiy nutqda esa fe'l kesimlarning semantikasida muayyanlik nisbatan kuchsizroq bo'ladi. Buni shu bilan izohlash mumkinki, uning qo'llanishi nisbatan nutq holati bilan bog'liq bo'ladi. Ilmiy matnda esa kesim semantikasining aniq bo'lishi muayyan holat bilan bog'liq bo'lmaydi. Ega bilan ikkinchi darajali bo'laklar o'rtasidagi fe'l-kesim orqali ifodalanadigan munosabat bir ma'noli bo'ladi. Bundan tashqari, fe'l-kesimlar uchun ilmiy matnda ma'lum darajada tipiklashuv xarakterlidir. Har qanday badiiy asarda tipiklashuv bilan bir qatorda, individuallik ham bo'ladi.

Badiiy asar o'zgaruvchi, yangilanib boruvchi elementlardan tashkil topadi. Ilmiy asar shunday elementlardan tashkil topsa ham, unda doimiy elementlar: olimlar, ularning kashfiyotlari, nazariyalari, tadqiqotlari, eksperimentlari eslatilib turiladi.

Ilmiy asarlarda fe'l-kesim badiiy asarlardagidan cheklanganligi bilan emas, ma'lum darajada xoslanganligi bilan farq qiladi. Bunday kesimlar ifodaning o'ta muayyan bo'lishi uchun, axborotning bir ma'noliligi uchun xizmat qiladi.

Kesimning ilmiy matnlarda xoslanishi ot-kesimlarga ham xosdir. Masalan, tadqiqot natija munosabati ko'proq aks ettirmoq, paydo bo'lmoq, himoya qilmoq, xizmat qilmoq, bog'liq, mavjud, ifoda etmoq, .. dan iborat kabi ot-kesimlar orqali ifodalanadi.

Ilmiy matnlarda harakatning bajarilishi zarur yoki zaruriy emasligini ifoda qilish uchun harakat nomi + kerak, zarur, lozim, darkor soʻzlari bilan ifodalangan kesimlar ham koʻp uchraydi. Ilmiy matnlarda sodda ot-kesimlar tarkibida koʻproq - dir elementi keladi. Masalan: konkret voqelikni tasvirlash uchun poetik fikrda tasvirni vositalarda hali hech kim ishlatmagan originallikni topish, boshqalar koʻrmagan narsalarni birinchi boʻlib koʻrish, his qilish qobiliyatidir. Zotan, novatorlik sanʼat va adabiyotda gʻoyaviy-badiiy jihatdan yaxshilik yaratish, badiiy mazmun va estetik shakllarni yangi imkoniyatlar hisobiga boyitish demakdir. (Adabiyot nazariyasi, II tom, 62-bet.)

Ilmiy matnda ot-kesimning murakkab shakllari ham uchrab turadi. Masalan: ikkita neytron yoki ikkita proton ham bogʻliq sistema hosil qila olmaydi. Yadro kuchlari uchun matematik qonun yoʻqligi yadroning yagona nazariyasini yaratishga imkoniyatini bermayapti (Bekjonov R. Oʻsha asar, 70 -b.)

Gal chekli toʻplamlar ustidagina boʻlganda ehtimol quvvat tushunchasini kiritish kerak ham boʻlmas edi. (Qobulov V. K. Oʻsha asar. 86-117- b.)

Natijalar. Ilmiy asarlarda kesim koʻproq hozirgi zamon shakllarida keladi. Buni statistik tadqiqotchimiz ham isbotlaydi. Ilmiy matnda 100 kesimdan 28 ta feʼl-kesim boʻlib, bundan 15 tasi hozirgi zamon shaklidir. Ommabop nutqda 100 kesimdan 82 ta feʼl kesim boʻlgan boʻlsa, shundan 36 tasi hozirgi zamon shaklida kelgan. Badiiy matnda esa 100 kesimdan 68 tasi feʼl-kesim boʻlgan boʻlsa, shundan 44 tasi hozirgi zamon shaklida kelgan. Lekin bunday feʼllar hozirgi yoki kelasi zamon bilan bogʻliq boʻlmay, umumzamonni ifoda qiladi. Bu yana ilmiy matnning mavhumiy-umumlashtirish xarakteri bilan bogʻliq.

Ilmiy matnlardan hatto butun-butun xatboshilardagi gaplarning kesimi faqat hozirgi-kelasi zamon shakllaridagi feʼllar bilan ifodalanganligi ham kuzatildi. Masalan: Bu yerda “zanjir reaksiyasini” eslatuvchi bir jarayon koʻzga tashlanadi. Ilk reja bilan birga tugʻilgan gʻoyaviy-badiiy konsepsiya shunchalik chuqur ildizlarga ega boʻladiki, adib uning tagiga yetishga intilgani sari dastlabki rejasiga yangi-yangi rejalar kelib qoʻshilaveradi, ular goʻyo bir-birini alangalantirib, gʻoyaviy-badiiy olovning doirasini behad kengaytirib yuboradi. (Adabiyot nazariyasi, II tom, 100-bet.)

Hozirgi-kelasi zamon shaklidagi kesimlar badiiy va ommabop matnlarda ham anchagina uchraydi, lekin bu ilmiy matnlardan kam. Bu zamon shakli koʻproq ommabop uslubning bosh maqolasi janrida uchraydi.

Ilmiy matnning shaxssizlik xarakteri unda kesimlarning asosan uchinchi shaxs shaklida kelishini izohlaydi. Statistik tadqiqotning koʻrsatishicha, ilmiy matnda feʼl bilan ifodalangan kesimlarning taxminan 75% feʼlning uchinchi shaxs shaklida kelgan. Birinchi shaxs shaklida kelgan feʼl- kesimlar koʻproq koʻplik shaklida boʻlib, maʼnosi noaniq koʻpchilikni ifoda qiladi. Ikkinchi shaxs shakli esa muayyan suhbatdoshni emas, noaniq tinglovchi yoki oʻquvchini ifoda qiladi. Ilmiy matnda kesim koʻproq birlik sonda keladi.

Ilmiy matnda obyektivlikka harakat qilish passiv konstruksiyalarning nisbatan ko'p qo'llanishini talab qiladi. Ma'lumki, passiv konstruksiyada harakat bajaruvchi shaxs eganing grammatik shakli bilan ifodalanadi. U chiqish kelishigi shaklidagi so'z bilan ifodalanadi yoki butunlay qo'llanmaydi. Natijada harakat birinchi o'ringa chiqadi. Buni Sh.Balli quyidagicha izohlaydi "Aql fikr - xayolga botganda, bunday hodisaning yuz bilan bog'liq bo'lgan shaxs, uning ijodchisi unutiladi, fe'l subyektining izi qoladi". Ilmiy matnda hatto butun-butun bog'lanishli matnlar passiv konstruksiyalardan tashkil topadi. Masalan, yadrosining qobiq modeli atomning qobiq modeliga o'xshatib yaratildi. Bu usulning asosiy g'oyasi shundan iboratki, yadro tarkibiga kiradigan har qanday nuklonga boshqa nuklonlar tomonidan ta'sir qiluvchi kuchlar qandaydir o'rtacha statik potensial bilan almashtiriladi. (Bekjonov R. O'sha asar, 87-bet.)

Yopiq, ochiq va hodisa to'plamlar orasidaga munosabat quyidagi dalillar bilan aniqlanadi. Funktsional analizda masofa tushunchasi quyidagicha ta'riflanadi. Uch o'lchovchi 3 fazoda koordinatalar sistemasi olinadi. Fazodagi nuqtalar o'rni uchta koordinata (a_1, a_2, a_3) orqali aniqlanadi. (Qobulov V.K. O'sha asar, 86-117- b.)

Xulosa. Yuqoridagi aytilganlardan quyidagicha xulosaga kelish mumkin: Ilmiy matnning mavhumiylik-umumlashtirish xususiyati uning otli - xarakterini - nominallashtirish konstruksiyalarning, jumladan, ot-kesimlarning ko'p qo'llanishini taqozo qiladi. Shunga ko'ra ham, ilmiy matnlardagi gaplarning kesimi ko'proq ot-kesimlar (shunda ham tarkibli ot-kesimlardan) tavsifida bo'ladi. Badiiy va ommabop matnlarda esa fe'l kesimning faolligi kuchlidir.

Ilmiy asarlardagi fe'l-kesimlar asosan hozirgi zamon shaklida bo'lib, umuzamonni ifoda qiladi va ko'proq shaxsning birlik shaklida keladi. Bu ilmiy matnning mavhumiy-umumlashtirish xususiyati bilan bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov S.A.O'zbek tilining badiiy uslubi. filol.fan.dokt.diss.avtoref. -T., 1993.
2. Mengliyev B. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2009.
3. Qabulov V.Q. Funktsional analiz va hisoblash matematikasi. - T.: O'qituvchi, 1996.
4. Sodiqova M. Qisqacha o'zbekcha-ruscha maqolalar-matallar. T., "O'qituvchi", 1993.
5. Bekjonov R. Yadro fizikasi.-T.: O'qituvchi, 1995.